

УДК 343.95+343.91

Корецький Сергій Миколайович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри правосуддя інституту державного управління і права Київського національного університету культури і мистецтв

МОДЕЛЮВАННЯ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ МОТИВАЦІЇ ЗЛОЧИННОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИ

Досліджено питання моделювання процесів формування мотиву окремої поведінкової дії та мотивації життєдіяльності. Здійснено аналіз моделі формування мотиву В. В. Лунєєва та В. М. Кудрявцева, на основі осмислення яких спочатку створено лінійно-паралельну власну графічну модель, а потім за аналогією з моделлю «рефлекторного кільця» Н. А. Бернштейна – авторську кільцеву модель формування мотиву та мотивації.

Ключові слова: мотив; мотивація; термінальна система цінностей; інструментальна система цінностей; формування потреби; становлення мотиву; цілеутворення; вибір способів досягнення цілі; прогноз можливих дій та наслідків.

З моменту зародження кримінології як науки особа злочинця стала одним із ключових питань її досліджень. У межах наук кримінального права та кримінального процесу значну увагу приділено питанням мотиву вчинення злочину та мотивації злочинної поведінки.

Метою пропонованої статті є відтворення моделі процесу формування мотивації злочинної поведінки.

Так, В. В. Лунєєв запропонував лінійну модель мотивації злочинної поведінки [1, с. 11], яка в першому наближенні відображає цей процес і охоплює формування потреби, становлення мотиву, цілеутворення, вибір способів досягнення

цілі, прогноз можливих дій та наслідків, прийняття рішення діяти, контроль та корекцію дії, аналіз наслідків, покаяння або створення захисних мотивів. Недоліком цієї моделі формування мотивації злочинної поведінки є її лінійність, що не здатна передати перехресні зв'язки взаємодії окремих елементів. До того ж, у моделі формування злочинної мотивації не відображено такий важливий елемент, як ціннісні орієнтації.

Соціолог Е. Рокич запропонував розподілити цінності на термінальні (базові) та інструментальні. Перші фіксують основні сутнісні принципи життєвих орієнтацій людини, її найбільш глибинні моральні орієнтири, а другі є засобом досягнення життєвих принципів і орієнтирів [2, с. 164]. Безумовно, за такого поділу інструментальна система цінностей виступає сателітною відносно термінальної. Такий поділ дозволяє зробити висновок, що існує певна ієрархія цінностей, а отже і система цінностей. Завдяки такій класифікації можна деталізувати процес детермінації індивідуальної злочинної поведінки, а точніше – процес мотивації злочинної поведінки. Прибічники вітчизняної кримінологічної школи розробили теорію мотивації злочинів, спираючись на теоретичні засади діяльнісного підходу в психології, найбільш яскравим представником якого вважають О. М. Леонтьєва [3, с. 107].

Проблема мотивації злочинної поведінки посідає важливе місце як у теоретичному, так і в практичному контексті [4, с. 38–46]. Донедавна, визнаючи важливість системи цінностей у процесі формування мотиву злочину, або детермінації злочину [5, с. 73], автори не відводили конкретного місця системі цінностей у схематичних моделях. Детальну схему мотивації злочинної поведінки створив В. М. Кудрявцев, додавши такий коментар: «Мотивація злочинної поведінки тісно пов'язана з об'єктивними умовами соціального середовища. Вона відображає минуле, теперішнє та майбутнє тих соціальних ситуацій, у яких діє той чи інший індивід. Також модель демонструє органічні зв'язки суб'єкта з умовами формування його особистості та об'єктивними суспільними відносинами, що панують в суспільстві та соціальній групі, притаманними особі

поглядами, ціннісними орієнтаціями, а також з соціальними оцінками поведінки, стимулами та санкціями системи соціального контролю. Поза суспільством немає особи, соціальної поведінки і немає її мотивації.

Різносторонній підхід до розуміння цього питання застерігає дослідника від недооцінення внутрішніх чинників, які детермінують людську поведінку. Всупереч вульгарно-соціологічним концепціям, зовнішнє середовище впливає на мотивацію поведінки (зокрема злочинної) не безпосередньо, а через внутрішні умови – психічні властивості особливості, її погляди та установки, потреби та ціннісні орієнтації, які попередньо сформувались під впливом зовнішніх умов» [6, с. 41] (рис. 1).

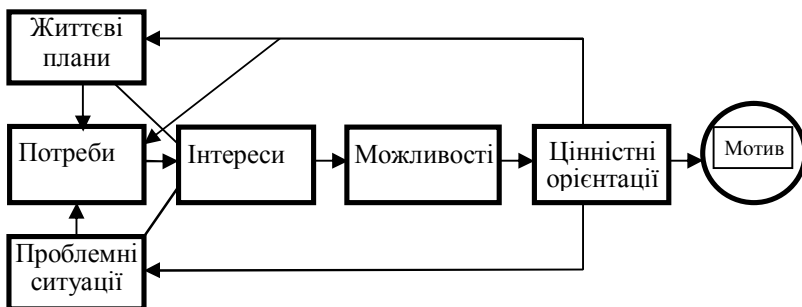


Рисунок 1

Важко не погодитись з таким коментарем. Однак виникає бажання скоректувати схематичну модель В. М. Кудрявцева стосовно місця системи цінностей у детермінації злочинної поведінки, урахувавши теоретичні засади, уведені Е. Рокачем.

Ці корективи будуть полягати в тому, що з ланцюжку «потреби» – «інтереси» – «можливості» – «ціннісні орієнтації» – «мотив» потрібно вилучити «ціннісні орієнтації» і розмістити над ним, надавши їм функцію еталонного сигналу (рис. 2).

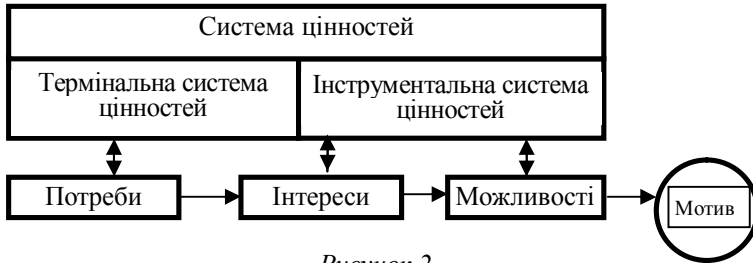


Рисунок 2

До того ж, потреби та інтереси будуть постійно порівнюватись з термінальною системою цінностей, а можливості – з інструментальною. Такий висновок зробила і М. Бурова-Ілієва, концептуально не вдаючись до поділу на термінальну та інструментальну системи цінностей [7].

Запропонована К. К. Платоновим «динамічна структура особи» полягає у тому, що термінальна (базова) система цінностей несе відповідальність за спрямованість особистості, а інструментальна – за рівень підструктури досвіду і незначною мірою за «особливості протікання психічних процесів» [8, с. 125–130]. Важливо пам'ятати, що система цінностей індивіда перебуває у постійному зв'язку з системою цінностей групи та суспільства.

Система цінностей індивіда певною мірою відіграє роль *Superego*, тобто соціально позитивно контролює *Id* (за умов соціально позитивно сформованої в процесі соціалізації системи цінностей). Таким чином, можемо стверджувати, що запропонована модель знаходить підтвердження в теорії психоаналізу, яку розробив З. Фрейд [9, с. 335–349]. На нашу думку, цікавого результату можна досягти, застосувавши метод аналогії до «рефлекторного кільця», що запропонував Н. А. Бернштейном [10, с. 144].

Якщо визначити діяльність як свідомий процес, спрямований на зміну оточуючої нас об'єктивної реальності, то ідеальна модель такого процесу буде замкненим колом із наявними в ньому елементами зі зворотними зв'язками. Саме Н. А. Бернштейн у моделі «рефлекторного кільця» [11] і П. К. Анохін у теорії «санкціонуючої аферентації» [12, с. 103]

довели необхідність зворотних зв'язків у процесі складних рухів, набагато випередивши аналогічну ідею, яку було реалізовано в кібернетиці. Отже, якщо логічний ланцюжок формування мотиву діяльності В. М. Кудрявцева зобразити графічно, використовуючи аналогію з «рефлекторним кільцем» Н. А. Бернштейна, то цей ланцюжок матиме вигляд, як на рисунку 3.

Як бачимо, на рисунку 3 відсутні деякі елементи, вказані В. М. Кудрявцевим. Однак це не означає, що автор вважає їх зайвими. По-перше, «рефлекторне кільце» Н. А. Бернштейна на першому рівні передбачає моделювання найпростіших рухів (у цьому випадку – дій) і лише включення його у ролі елемента більш складного кільця дозволяє моделювати складніші комбінації рухів. По-друге, згадані елементи включені опосередковано. Так «життєві плани» є складовим елементом термінальної системи цінностей, а за К. К. Платоновим – спрямованості особистості.

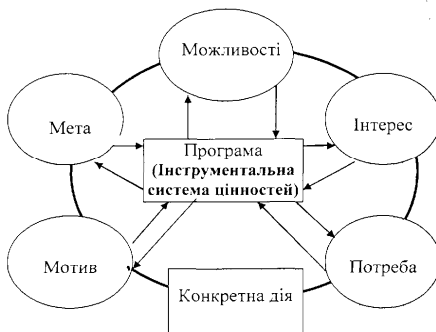


Рисунок 3

Таким чином, включення кільця мотиву поодинокі конкретної дії в структуру більш складного кільця сприяє переходу з рівня мотиву дії до рівня мотивації діяльності, де у ролі програми постає термінальна система цінностей. Таке кільце другого порядку Н. А. Бернштейн лише описував

і в жодній із опублікованих робіт не зображав, а Ю. Б. Гіппенрейтер взяла на себе сміливість відтворити таке кільце [13, с. 155]. У пропонуваній статті таке кільце другого порядку зображено на рисунку 4.

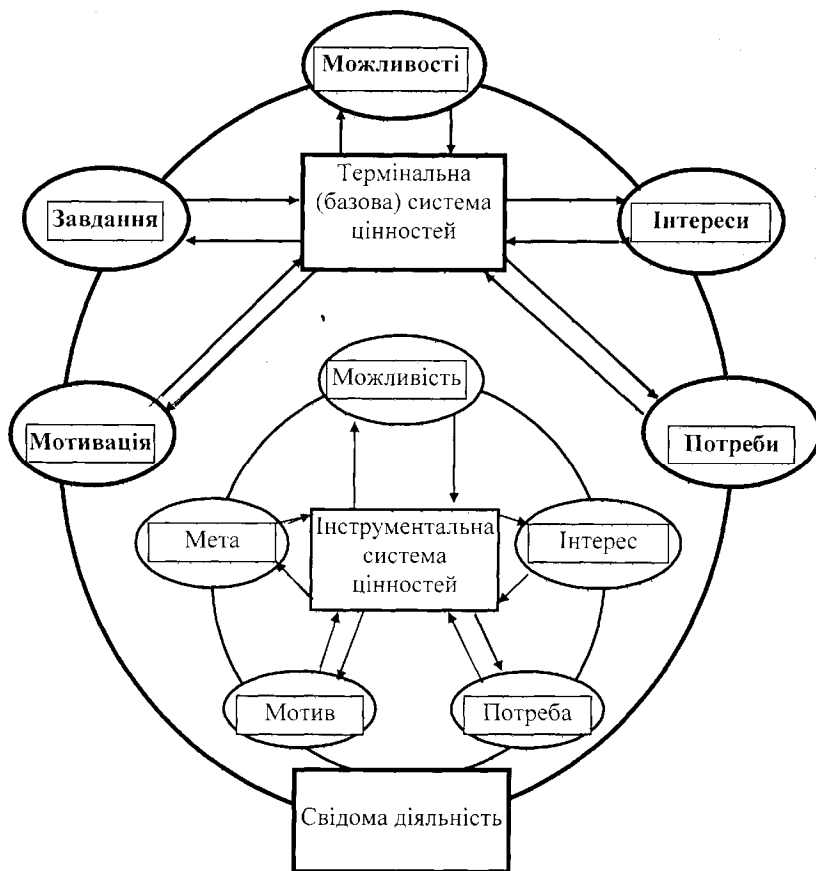


Рисунок 4

На нашу думку, необхідно детальніше описати функціонування кільця першого порядку. Першим елементом цього кільця безумовно постає потреба. Більшість науковців, які підтримують методологічні засади матеріалізму, стверджують, що саме потреба є першою ланкою в ланцюжку формування мотиву дії та діяльності. «Люди звикли пояснювати власні дії на основі свого мислення, замість того, щоб пояснювати їх, відштовхуючись від власних потреб» [14, с. 493] – писав Ф. Енгельс. А С. Л. Рубінштейн підкреслював, що потреби постають «вихідними збудниками людини до діяльності: завдяки їм вона є істотою, яка активно діє» [15, с. 626].

Потреба залежить від системи цінностей, адже одна і та сама потреба у свідомості особистості може мати найрізноманітніші конкретно-речові прояви. «У самому стані відчуття потреби суб'єктом предмет, який здатен її задовольнити, чітко не зафіксований» [16, с. 190]. Розвиваючи думку, О. М. Леонт'єв стверджує, що відображення у свідомості конкретного предмета, здатного задовольнити потребу, відбувається лише у процесі задоволення потреби, а саме тоді, коли «...потреба набуває свою предметність, а предмет, який сприймають (уявляють, осмислюють) – свою спонукальну діяльнісну функцію, тобто стає мотивом» [17, с. 45]. Однак процес задоволення потреби відбувається в чітких соціальних умовах, а отже предметне втілення потреби, починаючи з перших днів соціалізації, має конкретну форму, притаманну спільноті, яка виконує роль найближчого соціального оточення. З перших днів життя і до періоду, коли людина уже свідомо може обирати різноманітні форми задоволення потреби, сам цей процес робить предмет реалізації потреби цінністю [18]. Так, у сензитивні періоди свідомого вибору реалізації потреби особистість постійно співвідносить її з власною системою цінностей. Тоді, наприклад, для однієї людини вгамування голоду буде елементарною біологічною потребою, для другої – виконанням релігійного ритуалу, а для третьої – ще й отриманням естетичної насолоди.

Як вказує О. М. Леонт'єв, «потреба – мотив» – це дуже абстрагований, спрощений шлях, а тому наступним його

елементом повинен виступати «інтерес». На нашу думку, Д. О. Кікнадзе слушно стверджує, що «інтерес виступає ланцюжком, який опосередковує задоволення потреби» [19, с. 59]. Інтерес необхідно розуміти як стан, коли людина на відміну від потреби вже чітко усвідомлює, чого саме їй не вистачає і яким чином вона буде реалізовувати цю потребу [20]. У такий момент, як і на кожному наступному етапі формування мотиву, відбувається порівняння наприклад інтересу з наявною системою цінностей індивіда. До того ж, інтерес у свідомості людини починає рухатись по колу (циркулювати), узгоджуючись з суб'єктивно оціненими можливостями і цінностями, які також постійно порівнюються між собою.

Важливо зауважити, що зазвичай у психічно здорової людини дисфункція формування мотиву правової поведінки найчастіше починається на описаному етапі. Як це відбувається? Очевидно, що саме на етапі формування мотиву, тобто циркулювання по колу «інтерес – можливості – система цінностей (інструментальна)», формується явище, яке в кримінології отримало назву «проблемні ситуації». Необхідно підкреслити, що проблемна ситуація може виникати як на об'єктивному, так і на суб'єктивному рівні. Зрозуміло, що можливості є об'єктивною категорією, тобто вони існують або не існують. Так, В. М. Кудрявцев пропонує класифікацію об'єктивно наявних проблемних ситуацій [6, с. 67] (табл. 1).

Таблиця 1

Варіант	Проблема	Наявні засоби вирішення проблеми	
		Правомірні	Неправомірні
а	Не існує		
б	Існує	+	–
в		–	+
г		+	+
д		–	–

Варіант «а» передбачає вірогідність об'єктивної відсутності проблемної ситуації. Згідно з варіантом «б», проблемна ситуація існує, але її можна розв'язати лише способами, що дозволені нормативними системами. У варіанті «в» проблемну ситуацію можна розв'язати лише протиправним шляхом. Найбільш неоднозначним є варіант «г», де суб'єкт може реалізувати інтерес як нормативно, так і ненормативно. Вибір способу буде залежати не лише і не стільки від його ефективності, скільки від того, яку позицію та чи інша дія займатиме в системі цінностей індивіда. Якщо протиправні діяння або бездія будуть виступати антицінністю, то суб'єкт обере правову поведінку. Якщо в інструментальній системі цінностей протиправна поведінка не набула якості антицінності, то суб'єкт буде діяти з огляду на ефективність того чи іншого способу реалізації інтересу. Останній варіант «д» передбачає відсутність способів реалізації інтересу. Безумовно, кримінологів цікавлять варіанти «в» і «г». Оскільки варіант «в» передбачає задоволення інтересу лише протиправним шляхом, то суб'єкт змушений або вчинити девіантну дію, або відмовитись від задоволення інтересу. Однак досить важко відмовитись від реалізації інтересу, особливо коли він належить до категорії життєво необхідних. І лише у разі наявності стійкої соціально позитивної системи цінностей суб'єкт спроможний відмовитись від реалізації інтересу, або свідомо створити ситуацію, за якої реалізація інтересу не вимагає девіантних дій. Ми розглянули варіанти проблемної ситуації, враховуючи об'єктивну складову, тому необхідно розглянути її суб'єктивну складову.

Під час прийняття рішення суб'єкт вносить суб'єктивний фактор, оцінюючи можливості відповідно до власного досвіду. Таким чином, у проаналізовану модель, подану у таблиці 1, необхідно додати варіант «об'єктивно проблема не існує, але сприймається людиною як існуюча». У такому разі ми отримуємо чотири варіанти, аналогічні варіантам «б», «в», «г», «д». Суб'єктивна оцінка можливості реалізації потреби може призвести до явища, коли проблемна ситуація є наслідком конфлікту між суб'єктивно оціненими можливостями та реальним станом справ.

Після оцінки ситуації особистість ставить перед собою конкретні завдання, спрямовані на реалізацію потреби. Винятком можуть стати випадки, коли на попередніх етапах вона відмовляється від реалізації потреби, наприклад:

у процесі осмислення дії, спрямованої на реалізацію потреби, людина усвідомила, що сама потреба є уявною, а не реальною;

людина усвідомила, що сама потреба є злочинною;

людина усвідомлює неможливість реалізації потреби законним способом;

особа усвідомлює неможливість реалізації потреби за конкретних умов, але розуміє, що є можливість створити ситуацію, за якої цю потребу можна реалізувати. Завдяки цьому починає формуватись цикл дій, спрямованих на створення такої ситуації.

Отже, повертаючись до етапу постановки завдань, потрібно зауважити, що він передбачає не лише конкретну мету дії, а й способи досягнення цієї мети. Зазвичай набір можливих способів досягнення мети відображено у системі цінностей особистості. До того ж, термін, який запропонував Е. Рокач, – «інструментальна система цінностей» – вказує на наявність у системі цінностей певного поля, де зібрано інструментарій досягнення бажаного результату.

Останнім етапом, що безпосередньо передують конкретній дії, є мотивування цієї дії. На нашу думку, необхідно розмежувати терміни «мотив», «мотивування», «мотивація», які досить часто використовують в системі знань кримінології, кримінального права та кримінального процесу. За визначенням Є. П. Ільїна, мотив охоплює потребу, потяг, нахил, прагнення, а також відчуття, переживання, звички, поняття обов'язку, морально-політичні установки, ідеї, психічні процеси та стани [21, с. 27]. Наведені ознаки розширюють визначення терміна «мотив», що робить його аморфним. Ми не заперечуємо наявність цих елементів у процесі формування мотиву. Якщо уважно поглянути на наведену нами модель, то видно, що практично всі ці елементи відобразились у згаданій моделі, за

винятком психічних процесів і станів. Останні були виключені свідомо, оскільки вони виступають як фонові явища, які мають вплив на кінцевий результат, але не змінюють етапність процесу формування мотиву. Більш доцільним уявляється трактування К. Є. Ігошева: «Мотив злочинної поведінки можна визначити як сформоване під впливом соціального середовища та життєвого досвіду особи спонукання, яке є внутрішньою безпосередньою причиною злочинної діяльності та відображає ставлення до того, на що спрямована злочинна діяльність» [22, с. 66]. Варто зауважити, що визначення К. Є. Ігошева буде справедливим і до мотиву будь-якої поведінки та діяльності за умови вилучення з визначення слів «злочинна». Запропонована нами модель формування мотиву розглядає формування мотиву будь-якої поведінки, зокрема злочинної. Такий методологічний підхід дозволить виявити так звані «вузли напруги» в процесі формування мотиву, які призводять до формування злочинного мотиву.

Стосовно терміна «мотивація» немає однозначної думки кримінологів, тому наведемо дві найпоширеніші. В. Д. Філімонов вважає, що «мотивація – це процес визначення особою характеру та спрямованості поведінки, процес формування її мотиву. Мотив же є результатом цього процесу». На нашу думку, до цього визначення краще підходить термін «мотивування», тобто означає процес формування мотиву. Ми підтримуємо точку зору, висвітлену в роботі Н. Ф. Кузнецової «Мотивація злочину та тенденції її зміни» [23, с. 1], де автор пропонує використовувати термін «мотивація» для характеристики комплексу мотивів, властивих певній особі. Це підкреслює закономірності формування конкретного мотиву залежно від конкретних характеристик особи. Тієї ж точки зору дотримуються М. В. Дьомін [24, с. 66] та В. С. Морозов [25, с. 31]. Отже, запропонована модель формування мотиву та мотивації, а відтак і закономірності внутрішнього формування конкретних дій та діяльності, передусім залежать від системи цінностей особи.

Таким чином, система цінностей відіграє важливу роль у формуванні поведінки як на рівні внутрішніх процесів (психічних), так і зовнішніх (соціологічних), що відображено у принципі кодифікації. Порядок розміщення та нумерація статей досить чітко відображає ієрархію цінностей конкретного суспільства та інституту, що продуціював і підтримує цю нормативну систему. Тому нормативні системи в суспільстві, виконуючи функцію регулятора відносин, опосередковано захищають системи цінностей, які склались унаслідок цих відносин. Це підтверджує тезу В. М. Кудрявцева про сукупну дію всіх нормативних систем. Завдяки цьому досягається подвійний ефект. По-перше, захищаючи одні й ті ж самі цінності, нормативні системи інформують особу, забезпечуючи відсутність «білих плям». Так, незнання однієї з нормативних систем ще не підтверджує наявність девіантної поведінки особи, оскільки інші нормативні системи поінформують її про бажані моделі поведінки. По-друге, використовуючи різні механізми реалізації, нормативні системи в сукупності досягають максимального коефіцієнту корисної дії. Когось, наприклад, злякають санкції, передбачені законодавством, а когось – «замучить сумління».

Запропонована модель, на нашу думку, більш об'єктивно відображає процес формування мотиву злочинних дій та мотивації злочинної поведінки, що надає можливість здійснити більш ретельний системно-функціональний аналіз цих процесів і формувати на їх підставі методики індивідуального кримінологічного прогнозування та профілактики злочинної поведінки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Лунеев В. В. Системный подход к изучению мотивации преступного поведения / В. В. Лунеев // Вопросы борьбы с преступностью. – Вып. 33. – М. : Юрид. лит., 1980. – С. 3–12.

2. Победа Н. А. Социология культуры / Н. А. Победа. – Одесса : Астропринт, 1997. – 224 с.
3. Зелинский А. Ф. Криминальная психология : науч.-практ. изд. / А. Ф. Зелинский. – Киев : Юринком Интер, 1999. – 240 с.
4. Зелінський А. Ф. Детермінація злочину / А. Ф. Зелінський, Л. П. Оніка. – Харків : Юрид. акад., 1994. – 50 с.
5. Зелинский А. Ф. Криминология : курс лекций / А. Ф. Зелинский. – Харьков : Прапор, 1996. – 260 с.
6. Кудрявцев В. Н. Генезис преступления. Опыт криминологического моделирования : учеб. пособие / В. Н. Кудрявцев. – М. : Форум : Инфра-М, 1998. – 216 с.
7. Бурова-Илиева М. И. Ценностные ориентации и их роль в формировании личности несовершеннолетних правонарушителей : автореф. дис. на соискание научной степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / М. И. Бурова-Илиева. – М., 1982. – 18 с.
8. Платонов К. К. О системе психологии / К. К. Платонов. – М. : Мысль, 1972. – 216 с.
9. Фрейд З. Введение в психоанализ : лекции / З. Фрейд. – М. : Наука, 1989. – 456 с.
10. Бернштейн Н. А. Очерки по физиологии движений и физиологии активности / Н. А. Бернштейн. – М. : Медицина, 1966. – 349 с.
11. Бернштейн Н. А. Биомеханика и физиология движений: избранные психофизиологические труды / Н. А. Бернштейн. – М. : Ин-т практ. психологии ; Воронеж МОДЭК, 1977. – 608 с.
12. Анохин К. П. Философские аспекты теории функциональной системы : избр. тр. / К. П. Анохин. – М. : Наука, 1978. – 208 с.
13. Гиппенрейтер Ю. Б. Введение в общую психологию : курс лекций / Ю. Б. Гиппенрейтер. – М. : ЧеРо, 1996. – 336 с.
14. Энгельс Ф. Роль труда в процессе превращения обезьяны в человека [Электронный ресурс] / К. Маркс,

Ф. Энгельс // Сочинения. – Т. 20. – С. 486–499. – Режим доступа: <http://philos-ucheb.narod.ru/dialektika/Engels/486-499.htm>. – Загл. с экрана.

15. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 1999. – 720 с.

16. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.

17. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения : в 2 т. / А. Н. Леонтьев. – М. : Педагогика, 1983. – Т. 2. – 320 с.

18. Леонтьев А. Н. Потребности, мотивы и эмоции / А. Н. Леонтьев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1971. – 140 с.

19. Кикнадзе Д. А. Система факторов действия и развития личности / Д. А. Кикнадзе. – Тбилиси, 1982. – 146 с.

20. Кикнадзе Д. А. Потребности. Поведение. Воспитание / под ред. В. Г. Афанасьева. – М. : Мысль, 1968. – 148 с.

21. Ильин Е. П. Сущность и структура мотива / Е. П. Ильин // Психологический журнал. – 1995. – Т. 16. – № 2. – С. 24–41.

22. Игошев К. Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения / К. Е. Игошев. – Горький : Горьк. шк. МВД, 1974. – 167 с.

23. Кузнецова Н. Ф. Мотивация преступлений и тенденции ее изменения / Н. Ф. Кузнецова // Вопросы советской криминологии. – М., 1975. – Ч. 2. – С. 1–13.

24. Демин М. В. Проблемы теории личности: социально-философский аспект / М. В. Демин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1977. – 240 с.

25. Морозов В. С. Социальный интерес и поведение личности / В. С. Морозов. – М. : Знание, 1977. – 64 с.
